

A hagyományostól eltérő foglalkoztatás okai és formái Magyarországon

Előadásom címéből két fogalom is magyarázatot kíván, mert másként használja őket a köznyelv, s másként a hivatalos, nemzetközi megállapodáson nyugvó statisztikák. Az egyik ilyen fogalom a „foglalkoztatottság”. A másik, hogy mi minősül „hagyományos” foglalkoztatásnak.

1. A másoknak fizetség ellenében végzett munka, amely a hivatalosnak elfogadott statisztikák szerint a foglalkoztatottság kritériuma, a köznap értelemezésben egyáltalán nem jelent feltétlenül „foglalkoztatottságot” is. Különösen abban az értelemezésben nem, ahogy az OECD országokban (köztük az Európai Unióban és Magyarországon is) az egységes elvek és módszerek szerint végzett munkaerő felmérések (Labour Force Survey = LFS) használják: foglalkoztatottnak tekintsen mindenkit akinek a felmérést megelőző héten legalább egy órányi, fizetség ellenében végzett munkája volt.

Bár a nemzetközi összehasonlításokban minden országról így állapítják meg a foglalkoztatottak számát, az emberek sok helyütt (például Magyarországon) különféle kereső munkákról nem számolnak be a kérdező biztosoknak. Esetenként azért, mert különösen a rövid idejű, alkalmi munkákat számadásra érdektelennek tekintik, jellemzően pedig azért nem, mert el kívánják kerülni a munkát terhelő adók és járulékok fizetését. A foglalkoztatás számszerű adatai tehát mindig csak a megismert, számba vehető munkavégzést tükrözik; mellettük jelentős is lehet a statisztikákban ugyan „foglalkoztatást” jelentő, de elhallgatott munkavégzés.

2. A statisztikai „foglalkozás” fogalomnak – jól érzékelhetően – nincs köze a „hagyományos” foglalkoztatási formákhoz. Nagyon jellemző – és távolról sem csak Magyarországon – hogy a fizetség ellenében munkát végzők csak akkor tekintik azt „foglalkozásnak”, ha az megfelel a közvélekedésben hozzátapadó feltételeknek. Aki foglalkoztatott, az lehet vagy önálló, vagy alkalmazásban álló. Mindkét lehetséges formához más-más szabályrendszer tartozik. Aki önálló, az (Magyarországon) vállalkozói igazolvánnyal dolgozhat, esetleg Alkalmi

Munkavállalói (AM) könyvvel. Aki alkalmazottként dolgozik, arra a Munka Törvénykönyv szabályai érvényesek.

Magyarországon, ahol szocialista gazdasági rendszer mintegy 40 éve alatt a dolgozók meghatározó többsége közvetlenül vagy közvetve az állam alkalmazottja volt, különösen erősen él az alkalmazás bizonyos (Európában is hagyományosnak tekintett) formái iránti igény. Ilyen a határozatlan időre szóló alkalmazás, a tartós, rendszeres, minden napos munkavégzés, a törvényes napi munkaidő, a törvényekben (minimálbér), kollektív szerződésben rögzített fizetés, a fizetett szabadság, a fizetett ünnepek, esetleges további járandóságok léte, az egészségi- és nyugdíjbiztosítás, s ha a munkaviszony a dolgozó hibáján kívüli okból szűnik meg, a felmondási idő, a végkielégítés.

Akik alkalmazottként kívánnak dolgozni, mindezt a munkahely hagyományos velejárójának tekintik. Az olyan munkahelyet, ahol a hagyományos munkaviszony egy vagy több eleme hiányzik, vagy jelentősen módosult, általában nem is minősítik „igazi” munkahelynek, foglalkoztatásnak.

Amikor tehát a hagyományostól eltérő foglalkoztatásról szólnak, külön kell választani a statisztikákban megjelenő, s az azokból kimaradó foglalkozásokat. És bár bizonyítékokkal nem, vagy csak nagyon részlegesen tudom állításomat alátámasztani, becslésem szerint ma Magyarországon a szervezett, (bejelentett, adózó) gazdaságban jellemzően a hagyományos foglalkoztatás jelenik meg; az attól eltérő, de a definíció szerint kereső foglalkozások meghatározó hányadáról az érintettek nem adnak számot.

A hagyományostól eltérő foglalkozások a szervezett gazdaságban

Mint köztudott, Magyarországon a 90-es évek során, a gazdaság összeomlása, majd a piacgazdaság szerveződése folyamatában alacsony szintűvé vált a foglalkoztatottság. Nemzetközi összehasonlításban a magyarországi foglalkoztatottsági arány egyike a legalacsonyabbnak, az EU tagországai között az utolsó helyek egyikén állna.

A keresők meghatározó többsége – csak úgy mint Európában – alkalmazásba áll. A másik, alapvető foglalkozási forma: az önálló (self-employed) kategóriája. A megkülönböztetés lényege, hogy míg az alkalmazásban állók a munkájukat értékesítik,

addig az önállók javakat és szolgáltatásokat adnak el, és jövedelmük a munka eredményének profitjából származik. Bár egyre szélesebb körben léteznek a hagyományos önálló státusztól is a következőkben csupán az alkalmazotti munkaviszony hagyományos formáinak változásait érintjük.

Az Európai országok többsége is roppant nehezen alkalmazkodik a 20. Század gazdaságában végbement, a gazdaság számos struktúráját jelentősen átrendező változásokhoz, aminek egyik következménye a termelő szektorok korábbi munkaerő-igényének jelentős csökkenése, s a megdrágult munkaerő lehető legtakarékosabb felhasználására törekvés, de lassan utat törnek az igényekhez igazodó megoldások.

Sok ellentmondással, de folyamatosan változik az alkalmazás hagyományos formáinak két alappillére (a határozatlan időre történő alkalmazás, valamint a törvényes (napi, heti stb. órában meghatározott munkaidőben történő foglalkoztatás) az évtizedek során körük épült, egyre részletesebb munkajogi szabályokkal egyetemben. (A harmadik alappillér – a munkakörrel, a végzett munkával járó meghatározott mértékű munkajövedelem – változásai tulajdonképpen az előző kettő függvényei.)

Így alakultak ki – a fejlett európai országokban is eltérő mértékben – a határozott idejű alkalmazás különböző formái, a meghatározott időre (pl. idegenforgalmi, mezőgazdasági szezonra szóló alkalmazás. A főleg az ipar (tömeg)termelő nagyüzemeiben, s az igazgatás nagyobb szervezeteiben honos, a törvényekben rendszerint a heti munkaidőt rögzítő időtartamokból napi munkaidőre visszaosztott „teljes” munkaidőt kezdte felváltani a rövidebb (rész)munkaidő, ami lehet akár rendszeres, akár – az igényektől függően – rendszertelen; az órakeretek rugalmassá tétele a hetin túl akár éves elszámolás lehetővé tételével; sőt, jól ismert gyakorlat szerint a közvetítő ügynökségeknek lehetnek csak az igény szerint berendelhető (0 órás foglalkoztatási kötelezettségű, on-call) alkalmazottaik (például tolmácsok, fordítók).

Az új, rugalmasnak (flexibilis) is nevezett formák körül kevés jelenik meg a hazai foglalkoztatásban. Ennek oka lehet, hogy a felmérések kevés figyelmet fordítottak e változásokra, de az is, hogy maga a változás sem számottevő.

A legjelentősebb arányt a határozott időre felvettek körében találjuk.

A munkaerő-felmérés szerint 2001-ben az alkalmazásban álló mintegy 3,3 millió fő csaknem 80 % (79,3 %) volt a határozatlan időtartamra alkalmazott, s mintegy 20 % a meghatározott időtartamra felvett dolgozó.

Az utóbbi 246,5 ezer fő csaknem 90 %-a egy évnél rövidebb időtartamú szerződéssel rendelkezett.

A kérdőívre adott válaszaik szerint 10 %-uk támogatott munkahelyen dolgozott, közhasznú munkát végzett. További, több mint 20 %-uk volt próbaidős, vagy csak a képzés idejére szolt az alkalmazása. Kevesebb, mint 5 %-uk csak meghatározott időre kívánt elhelyezkedni. 38 %-uk azonban nem tudott más munkát találni, vagy úgy tekintette (25 %) hogy szezonális vagy alkalmi munkavégzésének nincs különösebb oka.

A több mint százezer, határozott idejű szerződéssel dolgozó jelentős hányada a közvetítő ügynökségek által a szezonális munkákra kiközvetített dolgozó. Az élelmiszeripar (konzerv-, cukorgyártás) az építőipar, a kiárusítások, szezonvégi, karácsonyi vásárok stb. idején a kereskedelem rövid ideig tartó nagyobb munkaerőigényét a szezonra felvett dolgozókkal elégíti ki. A Gazdasági Minisztérium félévenkénti prognózisa visszatérően mintegy 17 %-nyi határozott időre szóló alkalmazottat talál a megkérdezett cégeknél. Zömük (65-70 %-uk) szakképzettség nélküli. *{Rövidtávú munkaerőpiaci prognózis, 2001. II. félév, 40-43. old.}*

Néhány multinacionális cég teljes gárdáját a közvetítő cégektől veszi igénybe, amelyek jellemzően határozott idejű szerződéseket kötnek. (Egyébként 2001. július 1-től a munkaerő-kölcsönzési és a magán-munkaközvetítői tevékenység nyilvántartásba vételét, feltételeit új jogszabály, a 118/2001. (VI.30) kormányrendelet szabályozza; a Munka Törvénykönyve pedig rendelkezik az adók és járulékok fizetési kötelezettségeiről.)

Alkalmi munkavállalás

Magyarországon 1997-ben (LXXIV. törvény) kifejezetten a rövid idejű, alkalmi munkavállalás igazolására rendszeresítették az Alkalmi Munkavállalói (AM) könyvet. A rendelkezés elsődleges célja az volt, hogy a munkanélküli segélyre, sőt már a

munkanélküliek jövedelempótló támogatására való jogosultságát is kimerítő, de továbbra is állástalan több mint 200 ezer ember igazolt munkavégzéssel ismét jogosulttá váljon a munkanélküli, egészségügyi, baleseti ellátásra. Az AM könyv egyúttal - a törvény többszöri módosítása után - módot adott a bármely munkáltatónál végzett rövid idejű (folyamatosan legfeljebb 5 napig, egy naptári hónapon belül 15 napig, évente összesen 90 napig tartó) munkavégzés legalizálására. A keresetek a minimálbérhez kötődtek, pontosabban a munkáltatónak ezen a szinten kellett a járulékokat lerónia; az AM könyvbe ragasztott bélyegekkel (közteherjegy).¹

Az AM könyv használata azonban csak lassan terjedt, annak ellenére, hogy 1998. január 1-től az AM könyvvel rendelkező vagy ellátatlan tartós munkanélkülieket foglalkoztatók kérhették az egészségügyi hozzájárulás átvállalását, a magánmunkáltatók pedig a közterhek támogatását is.

2001-ben összesen 17.818-an dolgoztak AM könyvvel; 9.800 regisztrált munkanélküli, 6.200 valamilyen okból inaktív, és 1.760 munkaviszonyban álló.

Az AM könyvek mintegy 60 %-át korábban a regisztrált munkanélküliek (ezen belül a jövedelempótló támogatásban részesülők) igényelték, a kisebbik hányadát pedig a nem-regisztrált állástalanok, tanulók, nyugdíjasok, háztartásbeliek, gyermekgondozáson lévők, sőt munkaviszonyban állók is.

Feltételezhető volt, hogy a jövedelempótló támogatás megszűnésével csökkenni fog az érdeklődés a jogosultságokat fenntartani hivatott AM könyv iránt. Ez be is következett. A rászorulóknak esetében a jövedelempótló támogatást felváltó, rendszeres szociális segélyben részesülők köréből mintegy 20 %-kal csökkent az AM könyvvel dolgozók száma.

Az, hogy e csökkenés ellenére 2000-hez képest mégis 3.800 fővel nőtt az AM könyvet felhasználók létszáma, elsősorban annak köszönhető, hogy 2001. július 1-től, a Foglalkoztatási törvény módosításával a munkáltatók kérhették a munkabérhez

¹ A 2001. január 1-én életbelépett módosítás a napi munkadíjat 1.200 és 4.000.- Ft között 5 sávba sorolta; a hozzájuk rendelt közteherjegy napi összegét pedig 1.200-3.000.- Ft-ban állapította meg. A közteher-jegy magában foglalja a munkáltató (személyi) jövedelemadó előlegén kívül a tb-járulékot, a nyugdíj-járulékot, az egészségügyi hozzájárulást, valamint a munkanélküli ellátások fedezetéül szolgáló munkaadói és munkavállalói járulékokat is.

kapcsolódó közterhek elengedését, pontosabban a munkaügyi központok azt átvállalhatták. Korábban ezt csak a jövedelempótló támogatásban részesülő munkanélküliek foglalkoztatása esetén kérhették a munkaadók; az év második felében már bármely, AM könyvvel rendelkező munkanélküli foglalkoztatásához megállapítható volt ez a támogatás.

A munkabérhez kapcsolódó járulékok átvállalásával, 621,4 millió Ft kifizetésével 9,7 ezer fő AM könyvvel történő foglalkoztatásához járultak hozzá a munkaügyi központok. *{Beszámoló a Munkaerőpiaci Alap 2001. évi költségvetésének teljesítéséről, GM, 2002. 45. old.}*

A rendelkezést ismerők és gyorsan alkalmazók számára az AM könyv a munkanélküliek foglalkoztatásának egyik hasznos eszközévé vált. A regisztrált munkanélküliek aránya ezért csak kissé (57 %-ra) csökkent az AM könyvvel dolgozók között.

Az összes AM könyvvel foglalkoztatott átlagosan 4,7 alkalommal dolgozott, esetenként 1,7 napot, az év során összesen 7,9 napot. Több mint háromnegyedüket (76,5 %-ot) a legalacsonyabb napi bérrel foglalkoztatták; a legmagasabb kategória szerint 3,8 %-nak fizettek bért.

E foglalkoztatási forma a közterhek átvállalása ellenére 2001-ben sem bizonyult igazán sikeresnek; a munkanélküliek, de főként a több mint 2 millió, 60 évesnél fiatalabb inaktív személy töredéke vette csak igénybe. Ennek egyik kétségtelen oka - különösen a magán-munkáltatók esetében - a közteher mértéke mellett az átvállalás kérelmezése, s a döntés bizonytalansága. A legalacsonyabb bérsávban a napi 1.200.- Ft után további 1.200.- Ft közteher fizetendő, a legmagasabb, a napi 3.100.- Ft bér után 3.000.- Ft. A bérköltséget megkétszerező, és csak bizonytalan kimenetelű eljárástól függően elengedett (átvállalt) közteher az alkalmi munkák sokaságát óhatatlanul a be nem jelentett, nem adózó tevékenységek közé tereli.

Az alkalmi foglalkozásokat egyébként rendszeresen felméri a KSH is.

A munkaerő-felmérés 1992. és 1998. között évről-évre kissé növekvő számú, összességében a keresők töredékét kitevő alkalmi munkavállalót regisztrált, azóta kissé

csökkent a létszám. (1992-ben 8563, 1995-ben 17884, 2000-ben 24212, 2001-ben 21918 fő). A felmérések során általában azok minősítették magukat alkalmi munkásnak, akik egyetlen munkaadónál sem álltak munkaviszonyban, s munkájuk többnyire szezonjellegű: a mezőgazdaság, a turizmus, a kereskedelem időszakos igényéhez kötődik.

A részmunkaidő – mint ismert – évek óta szerény mértékű. A KSH munkaidő-felmérése szerint 2001-ben a keresők csaknem 80%-a teljes munkaidőben dolgozott. A szokásosnál rövidebb, 15-36 órás munkaideje a keresők nem egészen 5%-ának volt, de ebbe beleértendő az egészségügyi, biztonsági stb. okból eleve a szokásosnál rövidebb időben dolgozók.

A 2001-ben rövidebb heti munkaidőben dolgozó, mintegy 200 ezer férfi és nő mindössze 20%-a tekintette ezt önként választott részmunkaidőnek. Az érintettek csaknem 40%-ának eleve rövidebb a munkaideje heti 40 óránál, vagy pedig – 14% esetében – nem volt elég munka.

A részmunkaidő alacsony arányáról tudósít évről évre a Foglalkoztatási Hivatal rövidtávú prognózisa is. Az ágazatok többségében a statisztikai állományi létszám mintegy 2%-át foglalkoztatják részmunkaidőben. Ennél lényegesen magasabb, 9% körüli arány csupán a kereskedelemben található; különösen a nagy bevásárlóközpontok igyekeznek a hullámzó forgalomhoz igazítani a személyzet létszámát.

A nem-hagyományosan foglalkoztatott alkalmazottak körébe sorolódnak azok az álvállalkozók, akiket munkáltatójuk kényszerített a vállalkozói igazolvány kiváltására a munkaerő-költségek megtakarítása érdekében. Számuk – érthetően – nem ismert. A munkaügyi kormányzat most küzd a jelenség felszámolásáért, hiszen a folyamatosan azonos munkáltatónál dolgozó, a munkaerejét (és nem javakat vagy szolgáltatásokat) értékesítő, önálló gazdasági kockázatot nem viselő, a munkafolyamatban döntési jogkörrel nem rendelkező személyek nem tekinthetők önállóknak, vállalkozónak – ők ténylegesen alkalmazottak.

Foglalkozások a szervezett gazdaságon kívül

Magyarországon az alacsony gazdasági aktivitás sajnálatosan magas inaktivitással párosul: a 15-64 éves népesség 40%-a nem volt jelen a munkaerőpiacon 2001-ben illetőleg semmilyen gazdasági aktivitásról nem adott számot.

Az érintettek két nagy csoportjáról tudjuk, hogy körükben számottevő a ténylegesen gazdasági tevékenységet folytatók aránya.

Az egyik csoport: a falun élő, a magyar jogszabályok szerint nyugdíjas, valójában mezőgazdasági tevékenységűek. Több forrásból is ismert, hogy nemcsak heti egy órát dolgoznak többnyire egy-néhány hektáros földjeiken, hanem folyamatosan és rendszeresen dolgoznak. A megtermelt növények, állatok jó részét maguk elfogyasztják, a felesleget értékesítik, eladják, elajándékozzák. Ez a megélhetési gazdálkodás nagy szerepet játszik az idősebb falusi lakosság életszínvonalának őrzésében. A KSH 1996. évi mikrocenzusa csaknem 250 ezer olyan nyugdíjast írt össze, aki évente legalább 90 napnyi mezőgazdasági munkát végzett. 2000-ben a 15-74 éves népesség háztartásainak csaknem felében (46,8%-ában) foglalkoztak mezőgazdasági termeléssel; csaknem egyharmaduk termelt értékesítésre is. A községekben a tevékenységeket végzők kétharmada nyugdíjas volt, de még a kisvárosokban is 40% feletti. A KSH időmérleg-vizsgálata szerint a tevékenységeket végzők egy átlagos napon napi 3 óránál többet dolgoznak.

Ezekből a munkákból azonban úgyszólván semmi sem jelenik meg a foglalkoztatási adatokban, mert az érintettek ezt nem tekintik „kereső foglalkozásnak” és különösen: óvakodnának attól, hogy emiatt „önállóként” valahol nyilvántartásba kerüljenek, s adózniuk kelljen.

A másik jól ismert csoport a felsőoktatásban tanuló diákoké. Az iskola-szövetkezetek adatai szerint a mintegy 160 ezer nappali főiskolai, egyetemi hallgató közül évente mintegy 120 ezer dolgozik is, folyamatosan vagy időszakosan, s ez 60-65%-uknak rendszeres kereseti lehetőséget nyújt. A diákok körében népszerű munkavégzés (ami lehet gyakornoki formában történő alkalmazás is) azonban ugyancsak nem vagy csak szórványosan jelenik meg a munkaidő-felmérés adataiban, mert az érintettek jellemzően „fő foglalkozásban” diáknak tekintik magukat. (Szemben Európa, és

különösen az Egyesült Államok adataival, ahol a részmunkaidősök jelentős hányadát adják a tanulás mellett dolgozó diákok.)

E két, jól azonosítható csoport mellett sokféle tapasztalat utal arra, hogy a formálisan a háztartásokban élő (esetleg leszázalékolt) nők és férfiak közül sokan dolgoznak, ha csak tehetik, leginkább alkalmi munkákat végezve. A népszámlálás új, korcsoportos adatai szerinti elemzés még nem áll rendelkezésre, de a 2000. évi adatok jól jelzik: az inaktív státuszban lévő, un. legjobb munkavállalási korú férfiak közül több mint 130 ezernek, a nők közül pedig több mint 200 ezernek nem volt semmilyen, társadalmilag indokolt oka az inaktivitásra (nem tanult, nem volt nyugdíjas, leszázalékolt, nem volt gyermek-gondozáson). Ha feltételezzük is, hogy a nők többsége egyszerűen eltartottá vált, legalábbis a férfiak esetében azt is feltételezhetjük, hogy dolgoznak, ahol tudnak, akár csak időszakosan is; de főként adózási megfontolásból kívül maradnak a szervezett gazdaságon.

A tennivalók

Magyarországon – csakúgy, mint az Európai Unióban – a legjobb munkavállalási korúnak tekintett 25-54 évesek magas arányban foglalkoztatottak. (EU 2001: 77,1%, férfiak 87,3%; Magyarország 2001: 73,1%, férfiak 79,4%).

Az EU céljai szerint 2010-re minden országban el kell érni a 70%-os foglalkoztatottsági szinten, ezen belül a nők 60, az 50 éven felüliek 50%-os foglalkoztatását. Látható azonban, hogy különösen a nők és az idősebbek be-vagy visszalépése a munka világába már nem képzelhető el a hagyományos munkahelyek gyarapodásával – visszafordíthatatlan folyamatok zsugorítják a mezőgazdaságot és az ipart, s alakítják ki a szolgáltatásokban a hagyományostól sok vonatkozásban különböző foglalkozási lehetőségeket.

Senki sem gondolhatja felelősséggel, hogy e folyamatok elől kitérhetünk. A munka világa a szemünk láttára, gyorsan változik, s elkerülhetetlen az alkalmazkodás. Ez már ma is megköveteli (Európa-szerte) a